

SHARQ AL-ÀNDALUS I LA INVESTIGACIÓ ARQUEOLÒGICA: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

G. ROSSELLÓ-BORDOY
Director del Museu de Mallorca

Pot semblar una trista utopia parlar de tècniques arqueològiques com a sistema coherent per tal d'esbrinar una nova documentació complementària per als estudis històrics del que coneixem com a Sharq al-Àndalus.

En primer lloc perquè l'arqueologia com a font documental de l'Edat Mitjana, bé sigui islàmica com cristiana, ha estat rebutjada fins fa molt poc temps per l'arqueologia oficial, la qual tan sols s'ha limitat a emprar aquestes tècniques per a l'estudi de la prehistòria i del món clàssic.

D'altra banda, l'anàlisi de la cultura material en el món medieval ha estat, quasi sempre, una tasca dels historiadors de l'art, els quals com és lògic, han tingut més interès en l'obra d'art, sigui arquitectònica, sigui escultòrica o pictòrica, que en les modestes deixalles que l'home ha tingut sempre en el seu entorn i que gairebé sempre han perdurat, ensorrades i fragmentades, precisament perquè el seu aspecte modest no ha proporcionat unes apetències desmesurades als homes que, a poc a poc, han procurat d'esborrar les traces d'un passat gloriós.

Per tant, en intentar de presentar a la vostra atenció un panorama del que ha estat l'arqueologia dins l'estudi de les èpoques islàmiques del nostre país, la tasca es presenta prou dura, gairebé més desencoratjadora que encisadora.

En primer lloc voldria intentar de definir el concepte que tenim del terme Sharq al-Àndalus. Si la paraula al-Àndalus ha tingut sempre una elasticitat molt gran eixamplant-se i encongint-se a causa de la mobilitat de les fronteres entre allò que fou islàmic i allò que fou cristià, parlar de sharq al-Àndalus (la zona oriental d'al-Àndalus), sembla molt més simple i aclaridor. Tal vegada podríem definir-lo com a aquelles terres existents a la part oriental d'al-Àndalus que, en un moment determinat, han viscut sota un poder polític que tingué com a raó d'ésser la seva acceptació de l'Islam, no tan sols com a creença sinó també com a estructuració política.

Sota tal aspecte les terres de l'antiga Hispania que s'aixequen a l'orient queden ben definides: són terres no tant sols andalusines sinó especialment mediterrànies i el contacte amb la Nostra Mar fa que la configuració física i espiritual d'aquest sharq al-Àndalus tingui quelcom d'especial.

Aclarir quines són aquestes terres crec que, des d'un caire geogràfic, seria fàcil: Múrcia, Alacant, València, la plana de Castelló i les terres a ambdós costats de l'Ebre que poc o molt foren islàmiques. Dins aquest context geogràfic, com és lògic, no podem oblidar les Illes Orientals, les anomenades Balears i Pitiuses a l'antiguitat. Queden, no obstant, certs indrets, d'ells alguns allunyats de la Mediterrània, com Lleida i les terres fèrtils del Segrià, i d'altres terres plenament mediterrànies com Almeria i Màlaga les quals, islàmiques i mediterrànies, hom oblida freqüentement a causa de la seva adscripció administrativa a una Andalusia, que per dret d'heretat vol gaudir quasi en exclusiva del seu passat islàmic.

Així i tot en aquesta visió sintètica del que ha fet la investigació arqueològica per aclarir el passat islàmic de les nostres terres, llegat comú que ens omple de joia i orgull, crec que ni Almeria ni la Catalunya andalusina poden ésser oblidades, encara que Catalunya signifiqui per al sharq al-Àndalus tan sols la violència venguda de fora, que, com el llamp, aconseguí destruir un passat esponerós.

He dit abans que la investigació del passat islàmic, gairebé tan sols va ésser conrada pels historiadors de l'art i que l'arquitectura va ésser el motiu principal d'estudi, tal vegada perquè foren els arquitectes restauradors Velázquez Bosco¹ i Torres Balbas² aquells que dedicaren una atenció cabdal als problemes del passat islàmic i, d'altra banda, la figura venerada de Don Manuel Gómez Moreno, capdavanter del que avui considerem arqueologia d'època islàmica. Aquests noms i la seva tasca són els abasaments del que avui pretenc estructurar. Sense ells i sense el que ens han deixat podriem, els seus successors intentar tan sols començar de bell nou les investigacions.

L'anàlisi de les aportacions de l'arqueologia a la història de Sharq al-Àndalus ha de començar per delimitar uns aspectes cronològics que marquin el desenrotllament de la investigació.

Aquest límits podrien ésser: 1924, any de la conferència de Gómez Moreno³ a la Universitat de Barcelona, punt de partida de la investigació entorn de la ceràmica i 1962, any del Congrés Arqueològic Nacional —celebrat a Barcelona— on va ésser rebutjada la moció presentada en favor de la inclusió dels temes referents a l'arqueologia d'època islàmica, dintre les tasques dels Congressos Nacionals. Ambdues dates marquen tres períodes prou definits. Abans de 1924 tan sols veiem tempteigs, estudis aïllats i treballs de diferents investigadors que conren el camp sense una metodologia coherent. Les planes del Museo Español de Antigüedades, enyorada publicació noucentista, orgull del nostre país, seria el mitjà de difusió d'aquests esforços.

Després no tan sols el mestratge de Gómez Moreno sinó el treball continuat de Torres Balbas i José Ferrandis Torres⁴ marquen una època daurada. La «Crònica arqueològica de la España musulmana» annex de la revista al-Àndalus ens dona fidel testimoni del que va ésser la investigació en aquells moments.

Un complement fonamental serà el monogràfic «Inscriptions arabes d'Espagne» de E. Lévy-Provençal⁵, del qual tornaré a parlar més endavant.

Els avalots de la guerra civil i la retirada de la investigació oficial de L. Torres Balbas marcarà el període quasi estèril dels anys quaranta, encara que Torres Balbas, allunyat de la seva Alhambra i en reclusió voluntària dins les

¹ Ricardo VELAZQUEZ BOSCO (1843-1923), arquitecte, prou conegut pels seus projectes d'edificis públics a Madrid. Ens interessa com a arquitecte restaurador i primer excavador de Madina al-Zahra'. Autor de *El Arie del califato de Córdoba* (1914).

² Leopoldo TORRES BALBAS (1888-1960), vegeu nota biogràfica i bibliografia completa a *Al-Andalus*, 25 (Madrid, 1960), pp. 257-286. La reimpressió de la seva obra dispersa a cura del «Instituto de España» posa de bell nou a l'abast dels investigadors la important tasca investigadora del mestre desaparegut.

³ Manuel GÓMEZ MORENO, *Cerámica medieval española. Cursillo de ocho conferencias*. Universidad de Barcelona (Barcelona, 1924), 78 pàgs.

⁴ José FERRANDIS TORRES (1900-1948), del «Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos» desde 1921, després Catedràtic d'Epigrafia i Numismàtica de la Universitat Central. Vegeu la bibliografia a A. RUIZ CABRIADA, *Biobibliografía del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*. (Madrid,).

⁵ E. LEVI-PROVENÇAL, *Inscriptions arabes d'Espagne*. Brill-Larousse (Leyde-Paris, 1931), 2 vols. Vegeu nota bio-bibliogràfica a E. GARCÍA GÓMEZ: E. Lévi-Provençal a *al-Andalus*, 21 (Madrid-Granada, 1956), pp. I-XXIII.

acollidores parets del «Instituto de Valencia de Don Juan», va prosseguir, sense presses, sense pauses, la seva tasca investigadora.

A partir de l'any 1962 un grupet d'arqueòlegs formats en els sistemes i mètodes de l'arqueologia clàssica començarem a plantejar-nos la revisió de conceptes, tècniques i mètodes, considerant que la hipotètica, en aquelles saons, aportació de l'arqueologia a la historiografia medieval, podria ésser profitosa. Paral·lelament en el camp de l'arqueologia medieval cristiana un pioner, provinent també de l'arqueologia prehistòrica, Don Alberto del Castillo Yurrita⁶, en una edat en la qual l'investigador pensa més en els treballs de síntesi que en la investigació de camp, va començar a conrar el món desconegut de les necròpolis medievals cristianes.

Així, d'una manera aïllada, lluitant contra l'arqueologia oficialment establerta, sense diners i bàsicament amb l'entusiasme, per uns, de la joventut, i pel Dr. Castillo amb la seva apassionada dèria per la història, vàrem obrir els primers solcs del que avui és una realitat. La primera generació d'investigadors que podien comptar-se amb els dits d'una sola mà, donà pas al grup nombrós que a Toledo el 1982, a Balaguer el 1983, avui aquí a Girona i dintre de pocs mesos a Osca han regirat de cap a peus el món de la ciència entorn a l'època islàmica d'al-Àndalus.

Voldria ara tractar d'aclarir alguns aspectes concrets de la investigació no exclusivament dins el diferent desenrotllament a les contrades de Sharq al-Àndalus, sinó més aviat per aspectes temàtics.

Així doncs, podríem parlar de l'estat de la qüestió referint-nos a l'arquitectura, epigrafia, numismàtica, ceràmica, i utilatge metàl·lic, etc.

Així podem veure amb certa claredat que la tasca comença. Fent un simple recompte de les fitxes, recentment recollides per Mikel de Epalza, M.ª Jesús Paternina i Antonio Couto⁷ el panorama és desencoratjador. De 2119 entrades o referències recollides només 375 abasten temes de caire arqueològic i 101 es refereixen a problemes toponímics, és a dir un 17,69 % del total en el primer cas i un 4,76 % en el segon. Encara que això sigui tan sols un càlcul aproximatiu es veu, de prim compte, un desequilibri absolut entre investigació històrica i investigació arqueològica.

ARQUITECTURA I URBANISME

Tal vegada la tasca més coherent que en els darrers temps s'ha dut a terme en el camp de l'urbanisme i de l'ocupació del territori sigui la feta per A. Bazzana i P. Guichard a Castelló i València. Les «Recherches sur les habitats musulmans du Levant espagnol»⁸ signat per ambdós investigadors i «Le peuplement de la région de Valence aux deux premières siècles de la domination musulmane» signat per Guichard⁹, així com «Les villages désertés de l'Espagne orientale» de Bazzana¹⁰ són models a seguir per a futures investigacions.

⁶ Alberto DEL CASTILLO YURRITA (1899-1976), vegeu nota bibliogràfica a *Ampurias*, 41-42 (Barcelona, 1979-80), pp. 495-505.

⁷ Mikel DE EPALZA, M.ª Jesús PATERNINA, i Antonio COUTO, *Moros y Moriscos en el Levante Peninsular*. Instituto de Estudios Alicantinos (Alicante, 1983), 293 pàgs.

⁸ Publicat per el «Centre d'Arqueologie médiévale de l'Universite de Lyon II. CNRS. E.R.A. 525 (1974)». Texte ciclostilat.

⁹ A *Melanges de la Casa de Velázquez*, 5 (Paris, 1969), pp. 103-158.

¹⁰ A *Archeologie médiévale*, 8 (1978), pp. 165-223.

Dins la mateixa línia de treball, els estudis de Rafael Azuar¹¹ a les contrades d'Alacant fan de la regió valenciana una zona privilegiada dins aquest tipus d'estudis. Així, hem d'esmentar l'interessant estudi de Marius Bevià¹² sobre l'evolució urbana d'Alacant i el de Josep Ivars referent a Dènia¹³.

Múrcia, gràcies a Guichard, García Anton, Navarro i Molina, presenta un panorama enriquidor pel que fa a la història, arqueologia i ocupació del territori¹⁴.

Com veiem aquest aspecte de la investigació comença a donar fruits, defugint un tant l'estudi del monument aïllat, per anar a cercar una visió més global de la matèria basant-se amb una coneixença acurada del territori.

A Mallorca, els meus primers intents entorn a l'evolució urbana de Madina Mayûrqa¹⁵ necessiten una completa revisió, puix la coneixença prou aclaridora del que va ésser la ciutat romana¹⁶ m'obliga a revisar els meus pecats de joventut i encara que el tema estigui gairebé adormissat, ja tenim prou dades per intentar donar una nova visió del tema.

Aquí a Catalunya la coneixença de Balaguer¹⁷, no solament el Castel Formós¹⁸ sinó també el meravellós campament del Pla d'Almatà, suposa per als investigadors un preciós desafiament; i a Menorca els dubtes sobre Maguna / Ma'una, Sent Agayz i l'almudaina de Ciutadella, tímidament plantejats per Jaume Sastre¹⁹ compareixen, de bell nou, com un problema a resoldre dins un temps breu.

EPIGRAFIA

Gairebé és l'aspecte més abandonat de la investigació en els darrers anys. El corpus de Levi-Provençal, obra monumental a la seva època, necessita una com-

¹¹ Bàsicament, vegeu *Castellologia medieval alicantina. Area meridional*. Instituto de Estudios Alicantinos (Alicante, 1981), 249 pàgs.

Rafael AZUAR RUIZ, «Excavación en el recinto fortificado árabe denominado "Castillo del Rio" Campaña 1979 (Aspe, Alicante)», a *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15 (Madrid, 1983), pp. 297-340.

Rafael AZUAR RUIZ, «Panorama de la arqueología medieval de los valles alto y medio del Vinalopó (Alicante)», a *Lucentum*, II (Alacant, 1983), pp. 349-383.

¹² Marius BEVIÀ, Formació del país valencià i canvi urbà: El cas d'Alacant a *L'Espill*, 15 (València, 1982), pp. 53-82.

¹³ Josep IVARS PÉREZ, *La ciutat de Dènia. Evolució i permanència del fet urbà* (Alacant, 1982), 151 pàgs.

¹⁴ José GARCÍA ANTÓN, Pierre GUICHARD, Julio NAVARRO PALAZÓN, Emilio MOLINA LÓPEZ, Angel Luis i Juan TORRES FONTS, «De la Murcia musulmana a la Murcia cristiana (VIII-XIII)», a *Historia de la Región Murciana*, vol. III. Ediciones Mediterráneo (Murcia, 1980), pp. 1-293.

¹⁵ G. ROSELLÓ BORDOY, «La evolución urbana de Palma en la Antigüedad: II. Palma Musulmana», a *Bol. Cámara Oficial Comercio, Industria y Navegación*, n.º 632 (Palma, 1961), pp. 182-197. Traduït al català sense modificacions a *Mallorca musulmana. Estudis d'Arqueologia*. (Palma, 1973), pp. 80-113.

¹⁶ G. ROSELLÓ BORDOY, «Palma romana, nuevos enfoques a su problemática», a *Symposium de Arqueología. Pollentia y la romanización de las Baleares* (Palma, 1983), pp. 141-155.

¹⁷ Josep GIRALT BALAGUERÓ et alia, *Balaguer i el món islàmic* (Balaguer, 1983).

¹⁸ Christian EWERT, «Hailzgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza», a *Excavaciones Arqueológicas en España*, 97 (Madrid, 1979). Edició castellana de l'original alemany publicat a *Madrid Forschungen*, 7 (Berlin, 1971). Hom hi pot veure recollida tota la bibliografia anterior.

¹⁹ J. SASTRE MOLL, «El castillo de Sent Agayz o la Almudaina de Mahón», a *B.S.A.L.*, 40 (Palma, 1984), pp. 331-336. Vegeu també RUBIERA DE EPALZA, M.ª Jesús: «La corte literaria de Ibn Sa'íd de Menorca (s. XIII)», a *Revista de Menorca*, 75 (Mahón, 1984), pp. 105-138.

pleta revisió, que no s'ha dut a terme, encara que no manquin projectes entorn a aquest tema.

Llevat de publicacions escadusseres de nova gent que vol entrar dins aquest camp²⁰, Na Carme Barceló a València és una bona prova de l'interès de les noves generacions vers el tema²¹, tan sols tenim el corpus de les inscripcions d'Almeria, obra de Manuel Ocaña Jiménez²² i el meu recull de les inscripcions de les Illes Orientals²³, exhaurit fa temps i en plena revisió a causa de les noves troballes menorquines que, ja enllestides, estan en vies de publicació²⁴.

Voldria alçar la veu, una vegada més, sobre el problema de les inscripcions aràbigues d'al-Àndalus. Fa temps que vaig proposar a l'ICOM i al «Instituto Hispano Árabe de Cultura» la creació d'un equip de treball que comencés la revisió i actualització del corpus de Levi-Provençal. Per un lloc encara podem comptar amb el mestratge de Manuel Ocaña Jiménez, del qual, per la seva experiència dins l'epigrafia aràbiga, no es pot prescindir; per un altre, el procés de revisió i recollida d'inscripcions suposa mobilitzar un ample grup d'arqueòlegs que puguin recollir els textos, publicats o encara inèdits, que són molt nombrosos, molt més dels que creiem. Això suposa un equip extens, ben preparat i mitjans de reproducció coherents; en poques paraules, suposa una base econòmica per començar la tasca de recerca. La lectura i ulterior interpretació es pot fer a una segona fase puix encara queden prou especialistes amb possibilitats de llegir les escriptures cúfiques i cursives. En últim lloc estaria la publicació, molt costosa a dir veritat, encara que aquest, per a mi, sigui el problema menys preocupant. Si es pogués començar la tasca de recollida ben aviat, els problemes editorials vindrien més endavant. Ara per ara, estem per començar i l'empenta necessària no acaba d'arribar.

Si voleu un exemple trist del problema, podria contar-vos la història del catàleg d'epigrafia àrab del Museu Arqueològic Nacional²⁵. Redactat per mi al llarg de la meua estada al Museu, fent les pràctiques Museològiques (febrer-maig 1961), aleshores obligatòries una vegada aconseguida la plaça després de les oposicions, resta sense publicar encara ara. Històries com aquesta es repetiran al llarg de la meua exposició.

²⁰ N. MESADO OLIVER, «Grafitos árabes en un covacho del Lonella, Onda» a *Revista programa de las Fiestas Patronales*, n.º 7 (Onda, 1971).

²¹ M.ª del Carmen BARCELÓ TORRES, i Ferran ARASA i GIL, «Una inscripció àrab apareguda a Benassal», a *Boletín Sociedad Castellonense de Cultura*, 59 (Castelló, 1983), pp. 83-89.

M.ª del Carmen BARCELÓ TORRES, «Las yeserías árabes de Onda», a *Boletín Sociedad Castellonense de Cultura*, 53 (Castelló, 1977), pp. 356-364.

M.ª del Carmen BARCELÓ TORRES, «Un epitafio islámico desconocido en Valencia», a *al-Andalus*, 42 (Madrid-Granada, 1977), pp. 227-228.

²² M. OCAÑA JIMÉNEZ, *Repertorio de Inscripciones árabes de Almeria* (Madrid-Granada, 1964), 142 pl. i LII làmines.

M. OCAÑA JIMÉNEZ, «La epigrafia hispano-árabe durante el período de taifas y almorávides», a *Actas del IV Coloquio Hispano-Tunecino*. Palma de Mallorca, 1979 (Madrid, 1983), pp. 197-204.

²³ G. ROSSELLÓ BORDOY, *Corpus balear de epigrafia árabe a Mayúrqa*, 13 (Palma, 1975), pp. 5-68.

²⁴ G. ROSSELLÓ BORDOY, «Nuevos epígrafes espontáneos sobre tinajas árabes menorquinas», (en premsa), a *Estudios en homenaje a Samuel de los Santos Gallego*.

²⁵ G. ROSSELLÓ BORDOY, *Catálogo de los epígrafes árabes del Museo Arqueológico Nacional*. Madrid, febrero-mayo 1961 (inèdit). (Original mecanografiat a l'Arxiu del Museo Arqueológico Nacional.)

NUMISMÀTICA

Quelcon de semblant podem dir de la matèria. Deixant a part els catàlegs de Miles²⁶, hem de cercar els venerables llibres de Casto M.^a del Rivero²⁷ Prieto i Vives²⁸ Vives Escudero²⁹, Rada i Delegado³⁰ i el manual de capçalera continua essent el Codera³¹, publicat l'any 1879 i, ara no fa molt d'anys, reimprès.

Tan sols voldria recordar aquí l'estudi d'Anna Balaguer sobre la moneda transicional³², les publicacions de J. J. Sáenz Díaz³³ i els treballs de M. Barceló³⁴, en especial els dedicats a la taifa de Dènia-Balears, juntament amb els seus deixebles³⁵, Rudolf Morguenstern treballa en aquests moments sobre les monedes menorquines, puix s'ha pogut trobar en el Museu de Menorca un important lot que suposem, que és part de la col·lecció Vives Escudero, col·lecció, que com sabem tots, fou dispersada després de la seva mort.

El catàleg de la moneda dels muluk al-tawā'if que realitzà Jorge de Navascués y de Palacio com a Memòria de Llicenciatura l'any 1956 resta inèdit, deixant per tant tots els importantíssims materials del M.A.N. fora de circulació³⁶.

²⁶ George MILES, *The coinage of the Umayyads of Spain*. Nova York, 1950.

George MILES, *Coins of the mulūk al-Tawā'if*. Nova York, 1954.

²⁷ Casto M.^a DEL RIVERO, *La moneda àràbiga española*. Madrid, 1933.

²⁸ Antonio PRIETO Y VIVES, *Los reyes de Taifas*. Madrid, 1923.

²⁹ Antonio VIVES ESCUDERO, *Monedas de las dinastias àrèbigo-españolas*. Madrid, 1983.

³⁰ Juan de Dios DE LA RADA Y DELGADO, *Catálogo de monedas àrèbigo españolas que se conservan en el Museo Arqueológico Nacional*. Madrid, 1892.

³¹ Francisco CODERA Y ZAIDÍN, *Tratado de numismática àrèbigo-española*. Madrid, 1879.

³² Anna M.ª BALAGUER PRUNES, *Las emisiones transicionales àrabe-musulmanas de Hispania*. A.N.E. (Barcelona, 1976), 152 pl.

Anna M.ª BALAGUER, «Descripción y comentario de doce monedas transicionales àrabe musulmanas acuñadas en el Norte de Africa», en *Gaceta Numismática*, 43 (1977), pp. 32-48.

Ana M.ª BALAGUER, «Nuevos datos sobre la moneda transicional àrabe-musulmana de Hispania y Africa», a *Gaceta Numismática*, 42 (1976), pp. 27-41.

³³ Juan Ignacio SÁENZ-DÍEZ, «El nombre de Alí en la ceca de Zaragoza (1046-1050), a *La Moneda Aragonesa*.

Juan Ignacio SÁENZ-DÍEZ, «Los dirhems del 388 de la ceca de al-Andalus», a *Numisma*, 30 (Madrid, 1980), pp. 211-221.

³⁴ Miquel BARCELÓ, «Sobre algunos fulūs contemporàneos a la conquista de Hispania por los àrabe-musulmanes», a *Boletín Real Academia Buenas Letras*, 34 (Barcelona, 1971-1972), pp. 33-42.

Miquel BARCELÓ, «El hiato en las acuñaciones de oro en al-Andalus, 127 136 744(5) 936(7)», a *Moneda y Crédito*, 132 (Madrid, 1975), pp. 33-71.

Miquel BARCELÓ, «Un fals de yihād encunyat a Tanÿa probablement abans de 92-711», a *Acta Numismática*, 7 (1977), pp. 187-189.

Miquel BARCELÓ, «Dos dirhams encunyats a Madîna Mayūrqa», a *Acta Numismática*, 8 (1978), pp. 135-137.

Miquel BARCELÓ, «On Coins in al-Àndalus during the Umayyad Emirate (138-300)», a *Quaderni ticineri di numismatica e antichità classiche* (Lugano, 1979), pp. 313-323.

Miquel BARCELÓ, «L'or d'al-Àndalus circulant als comtats catalans entre 967 i 1100: Un or vist i no vist?», a *Symposium Numismàtic de Barcelona* (1979), vol. 1, pp. 313-327.

Miquel BARCELÓ, «Un fals normand de Sicília trobat al castell de Santueri (Felanitx-Mallorca)», a *Symposium Numismàtic de Barcelona* (1979), vol. II, pp. 356-357.

Miquel BARCELÓ, «Assaig d'un corpus numismàtic de la taifa 'amirida de Dànya-Mayūrqa (436-468)», a *Actas del IV Coloquio Hispano-Tunecino*. Palma de Mallorca, 1979 (Madrid. Instituto Hispano-Arabe de Cultura, 1983), pp. 43-57.

³⁵ GINER, «Acuñaciones de al-Murtada y Mubasir (480-508/1087-1115)», a *Symposium Numismàtic de Barcelona* (1979), vol. II, pp. 358-363.

³⁶ És interessant de revisar els treballs del Jorge de Navascués i de Palacios pel que fa a les contrades de sharq al-Àndalus en especial: «Rectificaciones en monedas hispano-àrabs», a *Numario Hispánico*, V (Madrid, 1956), pp. 233-261, i «Estudios de numismática musulmana occidental», a *Numario Hispánico*, VII (Madrid, 1958), pp. 49-55.

En aquest camp, llevat de l'esmentat sobre Dènia-Balears, els problemes de la circulació monetària dins aquesta època no han estat tractats en absolut. Crec que no cal intentar fer cap comentari sobre la qüestió.

CULTURA MATERIAL

Tal vegada el panorama sigui més enriquidor; als anys quaranta un grup de col·legues que aleshores treballaven a diferents Museus, va començar a preocupar-se del tema: Voldria recordar els noms d'Emilio Camps Cazorla, Samuel de los Santos Gener, Joaquina Eguaras i Fernando Ochotorena³⁷, més endavant Carlos Posac i Mon a Ceuta³⁸ i ja en els anys cinquanta Manuel Casamar³⁹ i Manuel Jorge Aragoneses⁴⁰ varen donar una forta empenta a aquest tipus d'investigació. Després ens unirem a la tasca comuna Juan Zozaya i jo mateix.

Sabem bé els maldecaps i aldarulls que la nostra dedicació al problema ens ha produït. Però el primer solc fou sembrat i ha produït més de cent per un. La coneixença de la ceràmica, en especial, comença a deixar d'ésser un problema, encara que quedin molts d'interrogants oberts, però la tasca està encetada i noms com Giralta a Balaguer⁴¹, Bazzana a Castelló i València⁴², Lerma i Felisa Escribà a València⁴³, Gibert a Dènia, Navarro Palazón a Múrcia⁴⁴, Dorothea Duda⁴⁵ a Almeria i els Rosselló⁴⁶ a les Illes Orientals, juntament amb altres deï-

³⁷ La bibliografia sobre el tema és abundantosa. Cal revisar els volums de la revista *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales* publicada els anys 40 i 50 per recollir tota l'aportació dels conservadors de Museus encara que no afectin directament a Sharq al-Àndalus.

³⁸ Carlos POSAC MON, *Estudio Arqueológico de Ceuta* (Ceuta, 1962), pp. 40-41 i làms. IX-XIV.

Carlos POSAC MON, «Loza dorada-nazari hallada en Ceuta», a *Actas IV Congreso de Estudios Arabes e islámicos* (Coimbra-Lisboa, 1963) (Leiden, 1972), pp. 565-571 i làms. I-IV.

³⁹ Manuel CASAMAR, «Cerámica musulmana en la fortaleza de Alcalá la Vieja», a *Al-Andalus*, 23 (Madrid-Granada, 1958), pp. 406-407.

Manuel CASAMAR, «Notas sobre cerámica del ajuar nazari», a *Al-Andalus* 24 (Madrid-Granada, 1924), pp. 189-196. Treball molt important puix és el primer que dona perfils de les safes nasris.

Manuel CASAMAR, «Fragmentos de jarrones malagueños en los Museos del Cairo», a *Al-Andalus*, 26 (Madrid-Granada, 1961), pp. 185-190.

⁴⁰ Manuel JORGE ARAGONESES, *Museo de la muralla árabe de Murcia*. Direcció General de Belles Artes (Madrid, 1966).

⁴¹ Vegeu nota 17.

⁴² Andre BAZZANA, «Ceramiques médiévales: Les methodes de la description analytique appliquees aux productions de l'Espagne orientale: I. Les poteries domestiques d'usage courant», a *Mélanges Casa Velázquez*, 15 (Paris, 1979), pp. 135-185 i «II. Les poteries décorées. Chronologie des productions médiévales», a *Mélanges Casa Velázquez*, 16 (Paris, 1980), pp. 57-95.

⁴³ Andre BAZZANA, Josep Vicent LERMA, Julio NAVARRO, i M.ª Paz SOLER, *La cerámica islámica de la ciudad de Valencia*. Ayuntamiento (Valencia, 1983), 194 pl.

Felisa ESCRIBA, «Benetússer: una alqueria musulmana», a *Festes Majors* (Benetússer, 1984), pp. 27-31.

⁴⁴ Julio NAVARRO PALAZÓN, «La cerámica musulmana de Murcia (España) con representaciones humanas», a *La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale X-XV* (Paris, 1980), pp. 317-320.

Vegeu també l'apèndix bibliogràfic al volum III de la *Historia de la región murciana*, abans citat.

I. POZO, F. FERNÁNDEZ GARCÍA, D. MARÍN RUIZ DE ASSIN, «La cerámica medieval del Museo de la Soledad (Caravaca)», a *Argos*, 2 (Caravaca, 1981), pp. 51-65.

⁴⁵ La bibliografia entorn a Almeria comença pels treballs de F. Ochotorena: «Cerámica árabe de Pechina (Almeria)», a *Memorias Museos Arqueológicos*, 14 (Madrid, 1953), pp. 126-134; encara que els treballs més sistematitzats siguin els de:

Dorothea DUDA, *Spanisch - Islamische Keramik aus Almeria vom 12 bis 15 Jahrhundert*. (Heidelberg, 1970) i «Pechina bei Almeria als fundort Spanisch - Islamische Keramik», a *Madrider Mitteilungen*, pp. 262-288. ▶

xebles, M. Riera, M. Trias⁴⁷ i J. Coll⁴⁸, fan que els problemes estilístics i cronològics comencin a aclarir-se, encara que ens trobem molt enrera. Molt recentment el catàleg de J. H. Fernández Gómez a Eivissa⁴⁹ i les referències de Demerson i Zozaya⁵⁰ a les troballes de Can Portmany han incorporat la més petita de les Illes Orientals dins el panorama de revisió del tema.

Si ho comparem amb el món clàssic i la perfecció cronològica de la producció de sigil·lates i campanianes, estem encara molt endarrerits. Però almenys una cronologia més o manco establerta, permet de diferenciar el material califal de la producció de taifes i l'almoràvit de l'almohade; la producció del segle XIII comença a aclarir-se i la producció nasrī de Màlaga queda ben diferenciada. El problema entorn dels nuclis de producció està plantejat i tan sols falta que els magatzems de al-Zahrā', es puguin obrir, millor dit es vulguin obrir i es posin a l'abast dels investigadors⁵¹.

Com en tota investigació que comença, els esquemes proposats estan en constant revisió i les rectificacions són el nostre pa de cada dia... que Allah misericordiós ens doni llarga vida per poder seguir rectificat, puix de savis és rectificar.

Altres aspectes de la cultura material queden òrfens. La coneixença de les necròpolis, encetada per M. Jorge Aragoneses a 1966⁵², ha tingut un bon conti-

► Hans Gert BACHMANN, «Untermhungen on Keramikfunden aus Pechina», a *Madrider Mitteilungen*, pp. 289-295.

⁴⁶ La meua bibliografia entorn del problema fou recollida per Víctor Manuel GUERRERO AYUSO, «Bibliografía de Guillem Rosselló Bordoy», a *Estudios de Prehistoria, d'Història de Mayūrqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy* (Palma, 1982), pp. 327-341.

Posteriorment han aparegut els següents títols:

— «Nuevas formas en la cerámica de época islámica», a *B.S.A.L.*, 39 (Palma, 1983), pp. 337-360.

— *El poblado prehistórico de Hospitalet Vell (Manacor)* (Palma, 1983). Vegeu a la plana 36 les formes ceràmiques d'època islàmica.

— *Belles Arts 83* (Palma, 1983). «Catàleg de les troballes de la Cova dels Amagatalls n.º 93 i 94».

Les aportacions de Margalida Rosselló Pons són:

— *Les ceràmiques almohades del carrer de Zavellà* (Palma, 1983), 128 planes.

— «Testimonis de l'habitat medieval a Mallorca», a *B.S.A.L.*, 39 (Palma, 1982), pp. 249-256.

— «Els reis de Mallorca i el seu poble (1229-1349)». *Exposició organitzada per la Conselleria d'Educació i Cultura* (Palma, 1983). Vegeu n.º 1 a 41 del Catàleg.

⁴⁷ Miquel TRIAS, «Notícia preliminar del jaciment islàmic de la cova dels Amagatalls», a *Endins*, 8 (Palma de Mallorca, 1981), pp. 59-74. Reproduït a *Quaderns de Ca la Gran Cristiana*, 1.

Miquel TRIAS, «Nota prèvia a l'estudi de les ceràmiques de la cova dels diners», a *Endins*, 5-6 (Palma de Mallorca, 1979), pp. 75-80.

⁴⁸ Jaime COLL, CONESA, «Algunos materiales de época medieval hallados en Sóller (Mallorca)», a *B.S.A.L.*, 37 (Palma, 1979), pp. 253-267.

⁴⁹ Jorge H. FERNÁNDEZ GÓMEZ, «Algunas cerámicas árabes halladas en Ibiza y sus paralelos tipológicos», a *Actas IV Coloquio Hispano-Tunecino*. Palma de Mallorca, 1979 (Madrid, 1983), pp. 83-92.

⁵⁰ Juan ZOZAYA i J. DEMERSON, «Cerámicas islámicas de Can Portmany (Ibiza-Baleares)», a *Boletín Asociación Española de Orientalistas*, 19 (Madrid, 1983), pp. 163-184.

Vegeu també: J. ZOZAYA, M. FERNÁNDEZ-MIRANDA i A. MOURE, «El yacimiento medieval de Almailutx (Escorca-Baleares)», a *Noticiario Arqueológico Hispánico, Arqueología I* (Madrid, 1972), pp. 199-220.

⁵¹ Conegudes bàsicament gràcies als estudis de PAVON MALDONADO, BASILIO: «Notas sobre la cerámica hispano-musulmana», a *Al-Andalus*, 32 (Madrid, 1967), pp. 415-437 i «La loza doméstica de Madina al Zahrā'», a *Al-Andalus*, 37 (Madrid, 1972), pp. 191-227.

⁵² Manuel JORGE ARAGONESES, *Museo de la Muralla árabe de Murcia*. Dirección General de Bellas Artes (Madrid, 1966).

nuador amb Julio Navarro Palazón que, gràcies al servei arqueològic municipal de Múrcia està realitzant una profitosa tasca en aquella ciutat. Vicent Lerma ens pot donar una visió del desenrotllament de la casa urbana, encara que el problema de l'urbanisme a les ciutats de shaṙq al-Àndalus sigui, ara per ara, una utopia.

L'anàlisi dels atuells metàl·lics plantejat anys enrera per Zozaya⁵³ necessita continuar. En aquest aspecte les troballes de la mallorquina cova dels Amagatalls poden ésser importants però manquen noves troballes que omplin buits encara molt grossos, en especial aquells referents als estris d'ús comú, puix que les peces de caràcter decoratiu: safes, portallànties, llànties, cremadors de perfums, etc., ja estan prou estudiades com a peces d'art.

Últimament la recerca iniciada per Miquel Barceló⁵⁴ sobre els sistemes d'afluència de les aigües, bàsicament els qanat, proporciona una nova llum als problemes agrícoles. Aquestes arquitectures subterrànies, per la seva utilitat, no tan sols s'han mantingut en ús, sinó que els pagesos han conservat encara les conduccions i galeries. La seva destrucció comença ara, per quant les necessitats, cada dia més grosses, de nous cabdals d'aigua, produeixen una absoluta distorsió dels sistemes, car hom pretén d'arribar a nivells aquífers més profunds, amb l'esperança de trobar nivells més rics. Això va produint la ruptura dels estrats impermeables i no tan sols el cabdal no augmenta sinó que les esquistes corrents d'aigua motivades per la progressiva desertització de les nostres terres, queden exhaurides per un tractament poc honest dels sistemes. Així doncs, l'anàlisi dels qanawat mallorquins resulta desencoratjador puix molt pocs d'ells, encara que conservin les estructures arquitectòniques en bon estat, pràcticament han deixat de rajar l'aigua necessària.

TOPONÍMIA

L'anàlisi dels topònims servirà com a una important eina per a moltes investigacions futures. L'estat de la qüestió és prou important puix ja començam a tenir reculls nombrosos a l'abast de l'investigador. Voldria recordar només aquí les publicacions de Mikel de Epalza i Juan Luis Roman del Cerro per Alacant⁵⁵, Carme Barceló a València⁵⁶ i Angel Poveda⁵⁷ pel que fa a Mallorca, complementat en aquest cas per les interessants descobertes de Miquel Barceló⁵⁸ dins la toponímia d'origen berber.

⁵³ J. ZOZAYA, «Ensayo de una tipología y una cronología», a *Archivo Español de Arte*, 40 (Madrid, 1967), pp. 133-154.

⁵⁴ Miquel BARCELÓ «Qanats a al-Andalus», *Documents d'anàlisi geogràfica*, 2 (Bellaterra, 1983), pp. 3-22.

⁵⁵ J. L. ROMÁN DEL CERRO, M. DE EPALZA, *Toponimia mayor y menor de la provincia de Alicante. Listado por municipios* (Alicante, 1983), 289 pl.

⁵⁶ Carme BARCELÓ TORRES, *Toponimia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells* (València, 1983), 307 pl.

⁵⁷ Àngel POVEDA SÁNCHEZ, «Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayūrqa», a *Awraq III* (Madrid, 1980), pp. 75-102.

Àngel POVEDA SÁNCHEZ, «Repertori de Toponímia àrabo-musulmana de Mayūrqa segons la documentació dels arxius de la ciutat de Mallorca (1232-1276/1229-1300)», a *Fontes Rerum Balearium, III* (Palma, 1979-80), pp. 81-119.

Àngel POVEDA SÁNCHEZ, «Notícies sobre assentaments d'emigrants del Thagr al-a'lā (marca superior) a Mayūrqa», a *Revista Instituto Estudios Alicantinos* 37 (Alacant, 1981), pp. 43-51.

Àngel POVEDA SÁNCHEZ, «Aigües i corrents d'aigua a la toponímia de Mayūrqa segons el Llibre del Repartiment», a *Butlletí Societat Onomàstica*, X (1982), pp. 47-57.

⁵⁸ Els estudis de Miquel Barceló sobre toponímia estan recollits al seu llibre *Sobre Mayūrqa* (Palma de Mallorca, 1984), 143 pl. *Quaderns de Ca la Gran Cristiana*, 2.

De toda la tasca duta a terme els darrers anys, voldria destacar un cert nombre d'actuacions puntuals; pensem que encara no fa molts d'anys M. Riu en el seu apèndix a l'estudi de De Brouard⁵⁹, ens donava una anàlisi de l'estat de la qüestió prou coherent i aclarida i que sempre haurem de tenir en compte com a punt de sortida de les investigacions vinents. Emperò els anys passen i les activitats dutes a terme des de 1975 ençà, fan que el resum de Riu necessiti una posada al dia.

Tan sols voldria subratllar les actuacions més importants, algunes d'elles directament vinculades a l'àmbit cataià que així s'integra dins el mon andalusí. Balaguer, n'és l'exemple més important: als primers intents de Díez Coronel, Zozaya Ocaña, Ewert i Duda s'han succeït nous plans d'excavació metòdica i extensiva, no tan sols al castell, sinó també al Pla d'Almata, els quals ens donen a conèixer un nucli militar, de pregona importància per la seva extensió i per la seva data, amb prou seguretat, d'època emiral. Els altres llocs catalans de bell nou integrats a l'àmbit de la cultura andalusina són Lleida i Tortosa. En el primer indret les investigacions als voltants de l'església de Sant Martí han posat al descobert una necròpolis de la 2.ª meitat del segle XII, per sobre els nivells d'un possible taller de terrisser del segle XI-XII i al terme de Solivernat la cooperació de l'Institut d'Estudis Ilerdencs i el servei de la Diputació de Barcelona ha encetat l'estudi d'una alqueria fortificada amb torre quadrada, datable en el segle XII.

A Tortosa, en canvi, tenim notícies d'una possible estratigrafia urbana. Dada important puix és prou coneguda l'escassa potència que caracteritza els nivells d'època islàmica. Mancant una anàlisi directa del jaciment, les referències que amablement els seus excavadors han avençat ens assabenten de l'existència de tres nivells d'ocupació a l'àrea urbana, amb indicis d'un possible taller de terrisser. La necròpolis de la Suda, amb important inscripció funerària i estructures tombals de caràcter arquitectònic reemprades com a fonament de la muralla, completa aquesta informació.

A Múrcia, la descoberta de la necròpolis urbana permetrà l'estudi antropològic, aspecte que, ara per ara, no havia tingut a l'abast prou nombre d'elements per a un estudi tipològic.

La tasca duta a terme per l'equip valencià que treballa a l'empar del «Museo Nacional de Ceràmica González Martí», s'ha centrat en l'estudi de l'evolució de les ceràmiques de Paterna, proposant una cronologia a base de l'evolució formal i de les tècniques decoratives. Aquest aspecte es planteja per primera vegada i ens interessa, a més, pel que suposa en els canvis dels costums en el moment de la conquesta cristiana i llur evolució, puix sabem que els terrissers islàmics, cristianitzats o no, segueixen treballant en els seus tallers, encara que els canvis en la temàtica decorativa siguin prou importants.

Per acabar aquesta visió sintètica de l'aportació més important de l'arqueologia d'època islàmica al llarg dels darrers anys, caldria recordar l' excepcional descoberta de Rafael Azuar a Guardamar del Segura, on apareix sota les dunes una veritable Pompeya islàmica, de la qual no tenim encara gaire referències, tan sols la notícia aïllada de la descoberta.

Voldria, doncs, acabar aquestes paraules un poc tristes amb un prec a tots els investigadors que reunits avui per tractar uns temes que tenen poca relació amb la problemàtica historiogràfica del món andalusí, teniu a les vostres mans

⁵⁹ Michel DE BOUARD, Manuel RIU, *Manual de Arqueología medieval. De la prospección a la historia* (Barcelona, 1977). Vegeu «La arqueología medieval en España» por Manuel Riu, pp. 375-490.

unes contrades que abans de la implantació dels sistemes feudals visqueren d'una forma diferent, tingueren una xarxa de desenvolupament agrícola prou extesa i una distribució dels hàbitats que, si bé va ésser enderrocada, és a la llarga la base física dels nous pobles cristians i els nivells arqueològics, encara que amagats, resten sota terra i solen ésser molt rics.

Davant això voldria subratllar alguns aspectes on la investigació encara ens pot donar noves i profitoses dades.

1. La recerca dels habitatges rurals d'època islàmica, sistemes de captació d'aigües i organització del territori.
2. El corpus d'epigrafia a nivell nacional.
3. L'aplicació dels sistemes d'estudi de les monedes amb la finalitat d'esbrinar el problema de la circulació monetària.
4. L'estudi acurat de la toponímia no solament l'aràbiga sinó també la berber que és molt àmplia i està absolutament abandonada.
5. Anàlisi de la fotografia aèria comercial, l'única que tenim a l'abast a causa de les minvades disponibilitats econòmiques.

I per acabar un prec als nostres col·legues que treballen en el camp de l'arqueologia clàssica i prehistòrica: que tractin amb tota delicadesa els nivells superficials dels seus jaciments puix la pervivència dels hàbitats ens demostra que l'home és un animal de costums que sempre torna a ocupar els primitius llocs d'habitage. A dir veritat, aquest tractament respectuós dels nivells post-clàssics no sempre s'ha dut a terme com pertoca.

La resta: arquitectura, ceràmica i les altres manifestacions de la cultura material tenen, per a mi, una importància secundària, a poc a poc sortiran a la llum del dia, la resta en perill imminent de desaparició i encara hi som a temps d'aconseguir alguns resultats.

ADDENDA

A l'hora de corregir les proves d'impremta veig, amb alegria, que alguns dels planys ací exposats deixen d'ésser-ho per a convertir-se en motiu de joia. El «I Congreso Nacional de Arqueologia Medieval» celebrat a Osca l'abril del 1985 va resultar força profitós. Les «V^{enes} Jornades d'Estudis d'Història Local», celebrades a Palma de Mallorca el novembre del 1985, suscitaran un ampli debat sobre les últimes investigacions; aquest debat tindria com a conseqüència més immediata la revisió d'alguns dels conceptes i queixes que vaig expressar a Girona, el gener del 1985. Noms com El Castillejo de los Guájares, les excavacions urbanes a València, Granada, Múrcia, Palma de Mallorca, i la reobertura de les excavacions de Pechina i Bezmiliana són una bona prova de la renaixença i la importància actual de l'arqueologia andalusina. Així mateix, el descobriment de la ciutat de Cieza és exemple singular del que ja s'ha esmentat.

Per últim, voldria solament avançar que el Corpus d'Epigrafia Àrab és un fet, perquè ja hem començat a treballar-hi, i, d'altra banda, que els magatzems d'al-Zahrā' a la fi són oberts.

Déu és gran i la seva misericòrdia infinita.